

Islamic Maaref University

Scientific Journal

PAZHUHESH NAME-E AKHLAQ

Vol. 18, Summer 2025, No. 68

A Model for Ethical Interaction with the Elderly in Islamic Sources: A Psychological Perspective

Habibullah Erfani¹ \ Jafar Jodeiri²

1. PhD Student, Quran and Sciences (Psychology), Quran and Hadith Higher Education Complex, Al-Mustafa International University, Qom, Iran (Corresponding Author).
erfan1400@yahoo.com
2. Assistant Professor, Department of Islamic Counseling, Islamic Maaref University, Qom, Iran.
jjafar138@gmail.com

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article	Aging is the final stage of the life cycle. Given the emotional and physical challenges resulting from modern lifestyles and the lack of an ethical interaction model for the elderly, this research seeks to provide a practical model to improve relationships with this demographic. The main question is: Based on religious sources with a psychological perspective, what model can explain effective ethical interaction with the elderly? The study was conducted using a descriptive-analytical method based on documentary sources. Findings show that optimal ethical interaction with the elderly must be organized in three dimensions: cognitive, emotional, and behavioral. In the cognitive dimension, awareness of the psychological characteristics of the elderly is essential; in the emotional dimension, strengthening empathy and a sense of worthiness is key; and in the behavioral dimension, direct support, delegating appropriate responsibilities, and avoiding social isolation are vital. The results indicate that adhering to these principles promotes mental health, self-esteem, and social bonds among the elderly, ultimately strengthening social solidarity.
Received: 2025/03/03	
Accepted: 2025/06/10	
Keywords	Elderly, Model of Interaction with the Elderly, Ethics of Interaction with the Elderly, Geropsychology, Ethical Interaction, Islamic Sources.
Cite this article:	Erfani, Habibullah & Jafar Jodeiri (2025). A Model for Ethical Interaction with the Elderly in Islamic Sources: A Psychological Perspective. <i>Pazhuhesh Name-E Akhlaq</i> . 18 (2). 121-148. DOI: ??
DOI:	
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

نموذج التفاعل الأخلاقي مع المسنّ في المصادر الإسلامية من منظورٍ نفسي

حبيب الله عرفاني^١ / جعفر جديري^٢

١. طالب دكتوراه في قسم القرآن والعلوم، فرع علم النفس، في مجمّع التعليم العالي للقرآن والحديث، جامعة المصطفى (ع) العالمية، قم، إيران (الكاتب المسؤول).

erfan1400@yahoo.com

٢. أستاذ مساعد، قسم الإرشاد الإسلامي، جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

jjafar138@gmail.com

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	يمثل الشيخوخة المرحلة الأخيرة من دورة الحياة. وانطلاقاً من التحدّيات النفسية والجسدية الناتجة عن نمط الحياة الحديثة، وما يرافقها من غياب نموذج محدّد للتفاعل الأخلاقي مع المسنّين، تسعى هذه الدراسة إلى تقديم نموذج عمليّ لتحسين العلاقات معهم. والسؤال الرئيس للبحث هو: ما النموذج الذي يمكن أن يفسّر التفاعل الأخلاقي الفعّال مع المسنّين بالاستناد إلى المصادر الدينية من منظورٍ نفسيّ؟ أجرى البحث بالمنهج الوصفي - التحليلي وبالاعتماد على المصادر المرجعية. وتشير النتائج إلى أنّ التفاعل الأخلاقي مع المسنّين ينبغي أن يُنظّم في ثلاثة أبعاد: معرفي، وانفعالي، وسلوكي. ففي البعد المعرفي يبرز الوعي بالخصائص النفسية للشيخوخة، وفي البعد الانفعالي يبرز تعزيز التعاطف والإحساس بالقيمة، وفي البعد السلوكي تتجلّى أهمية الدعم المباشر، وإسناد المسؤوليات المناسبة، وتجنّب عزل المسنّين. وتخلص النتائج إلى أنّ الالتزام بهذه المبادئ يؤدي إلى تعزيز الصحة النفسية، ورفع احترام الذات، وتقوية الروابط الاجتماعية للمسنّين، ومن ثمّ تعزيز التماسك الاجتماعي العام.
تاريخ الاستلام: ١٤٤٦/٠٩/٠٣	
تاريخ القبول: ١٤٤٦/١٢/١٥	
الألفاظ المفتاحية	المسنّ، نموذج التفاعل مع المسنّ، أخلاق التعامل مع المسنّ، علم نفس الشيخوخة، التفاعل الأخلاقي، المصادر الإسلامية.
الاقتباس:	عرفاني، حبيب الله و جعفر جديري (١٤٤٧). نموذج التفاعل الأخلاقي مع المسنّ في المصادر الإسلامية من منظورٍ نفسي. مجلة علمية النشرة الأخلاقية. ١٨ (٢). ١٤٨ - ١٢١. DOI: ??
رمز DOI:	??
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.

پژوهش‌نامه اخلاق

نشریه علمی

سال ۱۸، تابستان ۱۴۰۴، شماره ۶۸

الگوی تعامل اخلاقی با سالمند در منابع اسلامی با نگرش روان‌شناختی

حبیب‌الله عرفانی^۱ / جعفر جدیری^۲

۱. دانشجوی دکتری، رشته قرآن و علوم، گرایش روان‌شناسی، مجتمع آموزش عالی قرآن و حدیث،

جامعة المصطفیٰ العالمیه، قم، ایران (نویسنده مسئول).

erfan1400@yahoo.com

۲. استادیار، گروه مشاوره اسلامی، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

jjafar138@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی (۱۴۸ - ۱۲۱)	سالمندی آخرین مرحله چرخه زندگی است. این پژوهش، با توجه به چالش‌های عاطفی و جسمانی ناشی از سبک زندگی مدرن و فقدان الگوی تعامل اخلاقی با سالمندان، به دنبال ارائه الگوی عملی برای بهبود روابط با این قشر است. سؤال اصلی تحقیق آن است که بر اساس منابع دینی با نگرش روان‌شناختی، چه الگویی می‌تواند تعامل اخلاقی مؤثر با سالمندان را تبیین کند. پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و بر پایه منابع استنادی انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که تعامل اخلاقی مطلوب با سالمندان باید در سه بُعد شناختی، عاطفی و رفتاری سامان یابد: در بعد شناختی، آگاهی از ویژگی‌های روان‌شناختی سالمندان، در بعد عاطفی، تقویت همدلی و احساس ارزشمندی و در بعد رفتاری، حمایت مستقیم، واگذاری مسئولیت مناسب و پرهیز از انزوای سالمندان اهمیت دارد. نتایج حاکی است که رعایت این اصول موجب ارتقای سلامت روانی، عزت‌نفس و پیوند اجتماعی سالمندان و درنهایت، تقویت همبستگی اجتماعی می‌شود.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۳	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۲۰	
واژگان کلیدی	سالمند، الگوی تعامل با سالمند، اخلاق تعامل با سالمند، روان‌شناسی سالمند، تعامل اخلاقی، منابع اسلامی.
استناد:	عرفانی، حبیب‌الله و جعفر جدیری (۱۴۰۴). الگوی تعامل اخلاقی با سالمند در منابع اسلامی با نگرش روان‌شناختی. پژوهشنامه اخلاق، ۱۸ (۲)، ۱۴۸ - ۱۲۱. DOI: ??
کد DOI:	??
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

سالمندی آخرین مرحله چرخه زندگی انسان است. برخی روان‌شناسان عمر انسان را به پنج مرحله کودکی، نوجوانی، اوایل بزرگسالی، اواسط بزرگسالی و اواخر بزرگسالی تقسیم کرده‌اند (برک،^۱ ۱۳۸۵: ۱ / ۱۶؛ رایس،^۲ ۱۳۹۰: ۴۳۴). در این نگاه، به فردی سالمند گفته می‌شود که بیش از شصت سال عمر کرده باشد (برک، ۱۳۸۵: ۲ / ۲۹۰ و ۴۲۶). بر اساس تعریف سازمان بهداشت جهانی نیز، کسی که شصت‌سالگی را پشت سر گذاشته باشد سالمند تلقی می‌شود (World Health Organization, 2015). بنابراین، انسان در این مرحله از زندگی با ویژگی‌های خاص همراه است، و درک چالش‌ها و فرصت‌های موجود در این دوره به‌ویژه در ابعاد عاطفی و روانی بسیار اهمیت دارد.

انسان سالمند با فرصت‌ها (رایس، ۱۳۹۰: ۴۲۳) و چالش‌های زیادی مواجه است (سارافینو،^۳ ۱۳۹۲: ۷۷۸) که این چالش‌ها در زمینه عاطفی بیشتر دیده می‌شود (رایس، ۱۳۹۰: ۴۲۲؛ زنجری و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۰۱)؛ زیرا در این مرحله از زندگی دلایل مختلفی برای بروز این نوع مشکلات وجود دارد؛ مانند از دست دادن همسر، دوستان نزدیک، دوری از فرزندان، تغییرات در محیط زندگی، مشکلات مالی، بازنشستگی، مشکلات جسمی و روانی (میردریکوند و پناهی، ۱۳۹۵: ۱۰۴). این وضعیت، در صورتی که کنترل نشود، تأثیرات منفی بر سلامت جسمی و روانی آنها دارد و حتی ممکن است باعث مرگ زودرس آنها شود (افخم‌زاده و همکاران، ۱۴۰۱: ۲۲۱). از این‌رو، در منابع اسلامی با حفظ جایگاه معنوی و نقش اجتماعی سالمندان، به برقراری روابط سازنده و مؤثر و رسیدگی به نیازهای آنان توصیه و تأکید شده است.

قرآن از سالمندی به‌عنوان یکی از مراحل عمر انسان با واژگان مختلف یاد می‌کند؛ مانند «شَّيْبٌ»: «وَاشْتَعَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا» (مریم / ۴)؛ «شَيْخٌ»: «وَهَذَا بَعْلِي شَيْخًا» (هود / ۷۲)؛ «كِبَرٌ»: «وَقَدْ بَلَغَنِي الْكِبَرُ» (آل‌عمران / ۴۰)؛ و تعبیر «أَرْدَلُ الْعُمُرِ» (نحل / ۷۰). در روایات نیز سالمندی فرصتی برای بازنگری در زندگی، آمادگی روحی و توجه به سرای آخرت، «وَيَرْزُقَهُ اللَّهُ الْإِنَابَةَ إِلَيَّ دَارَ الْخُلُودِ» (طبرسی، ۱۳۸۵: ۱۳۸)، مایه سعادت، «وَإِنَّ مِنْ سَعَادَةِ الْمَرْءِ أَنْ يَطُولَ عُمُرُهُ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ق: ۶ / ۱۳۸)، برکت، «الْبَرَكَهَ مَعَ أَكْبَرِكُمْ» (همان: ۷۲ / ۱۳۷)، بهترین سرمایه انسانی، «أَلَا أُنَبِّئُكُمْ بِخِيَارِكُمْ قَالُوا بَلَى يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ أَطُولُكُمْ أَعْمَارًا إِذَا سُدُّوْا» (نوری، ۱۴۰۸: ق: ۸ / ۳۹۳)، و منبع تجربه در مسیر کمال و تعالی، «رَأْيُ الشَّيْخِ أَحَبُّ إِلَيَّ مِنْ حَيْلَةِ الشَّبَابِ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ق: ۷۲ / ۱۰۵)، توصیف شده است. با توجه به این

1. Laura E. B.
2. Philip R.
3. Edward P. S.

منزلت و جایگاه سالمندان، تعامل اخلاقی مؤثر با آنها نیازمند الگویی برخاسته از آموزه‌های حیات‌بخش اسلام است تا همان‌گونه که اسلام می‌خواهد، شأن و مقام آنان حفظ شود.

با وجود توصیه‌های همه‌جانبه اسلام در لزوم حمایت اعضای خانواده و جامعه از سالمندان و همدلی با آنان، در عمل، رفتار اطرافیان با این قشر غالباً رضایت‌بخش به نظر نمی‌رسد. به‌عنوان مثال، در موارد زیادی مشاهده می‌شود که سالمند از لحاظ مالی، عاطفی و مراقبت‌های جسمی و بهداشتی، آن‌طور که شایسته و دستور اسلام است، تأمین نمی‌شود (بهشتی، ۱۳۹۲: ۲۴۹ - ۲۴۳). این امر می‌تواند عوامل متعددی داشته باشد، اما به نظر می‌رسد یکی از عوامل در این خصوص فقدان الگوی تعامل اخلاقی با سالمندان برگرفته از منابع دینی است؛ زیرا وجود یک الگوی رفتاری مبتنی بر دین می‌تواند برای طیف گسترده‌ای از دین‌گرایان در مواجهه با سالمندان مفید باشد و آسیب‌های احتمالی را در این طیف از جامعه به حداقل برساند. با توجه به افزایش نرخ سالمندی جمعیت در جهان (طایری و همکاران، ۱۴۰۰: ۳)، به‌خصوص در کشورهای در حال توسعه (محمودی و شمسی، ۱۴۰۲: ۴۱)، شیوع مشکلات عاطفی، جسمانی و خدماتی سالمندان (بهشتی، ۱۳۹۲: ۶۲) و آسیب‌های سبک زندگی مدرن (بزی و آذربایجانی، ۱۴۰۲: ۳۸)، استمرار این خلأ پژوهشی تهدیدی جدی است در مسیر سلامت روانی و جسمانی و کیفیت زندگی سالمندان و تحت تأثیر قرار دادن مسئولیت همگانی. بر این اساس، این پژوهش با هدف تدوین الگوی تعامل اخلاقی با سالمندان در منابع دینی با نگرش روان‌شناختی انجام می‌گیرد. بنابراین، لازم است برای پاسخ سؤال اصلی پژوهش (الگوی تعامل اخلاقی با سالمند در منابع اسلامی چیست؟) اصول و روش‌های تعامل با سالمندان بررسی شود.

روش پژوهش

روش تحقیق از ارکان مهم هر پژوهش علمی به شمار می‌رود و نقش تعیین‌کننده‌ای در اعتبار یافته‌ها و تحلیل‌ها دارد (ایزاک،^۱ ۱۳۸۰: ۲۵). در این مطالعه، به‌منظور ارائه الگوی تعامل اخلاقی با سالمند در منابع اسلامی، از رویکردی توصیفی - تحلیلی بهره گرفته شده است. برای سهولت درک مراحل و ساختار تحقیق، فرایند روش‌شناسی در جدول ارائه می‌شود.

جدول ۱. روش‌شناسی تحقیق

توضیحات	عنصر روش‌شناسی
کاربردی، با هدف تبیین و ارائه الگوی تعامل اخلاقی با سالمند در منابع اسلامی با رویکرد روان‌شناختی	نوع تحقیق از نظر هدف

عنصر روش‌شناسی	توضیحات
رویکرد تحقیق	توصیفی - تحلیلی: ابتدا توصیف داده‌های متنی و سپس تحلیل و استنتاج مفاهیم با تکیه بر روش تحلیل محتوای کیفی
روش گردآوری داده‌ها	کتابخانه‌ای: شامل مراجعه به قرآن کریم، روایات معصومان <small>علیهم‌السلام</small> ، منابع لغوی (مانند <i>العین</i> ، <i>مفردات</i> ، <i>لسان العرب</i>)، تفاسیر معتبر، کتب فقهی و منابع روان‌شناسی
ابزار گردآوری داده‌ها	فیش‌برداری دستی و نرم‌افزاری از متون اصلی و منابع تفسیری، روایی، لغوی و علمی
روش تحلیل داده‌ها	تحلیل مفهومی و محتوای کیفی با تمرکز بر واژه‌پژوهی مفاهیم کلیدی مانند «شیخ»، «عجوز» و «کبر» در سیاق آیات و روایات
محدوده منابع دینی	قرآن کریم، تفاسیر معتبر (مانند <i>المیزان</i> ، <i>مجمع البیان</i> ، <i>التفسیر الکبیر</i> (مفاتیح الغیب)، <i>تسنیم</i> و <i>نمونه</i>)، منابع روایی شیعه (مانند <i>کافی</i> ، <i>تهذیب</i> ، <i>وسائل</i>) و کتب لغوی معتبر

پیشینه پژوهش

در موضوع سالمند، پژوهش‌های زیادی انجام شده است، اما پژوهشی که به مطالعه الگوی تعامل اخلاقی با سالمند در منابع دینی با نگرش روان‌شناختی پرداخته باشد یافت نشد. برای سهولت در مطالعه، پژوهش‌های مرتبط در جدول گنجانده و درنهایت جمع‌بندی شده است.

جدول ۲. پیشینه پژوهش

شماره	نویسنده	عنوان پژوهش	محتوای کلی پژوهش	خلا پژوهش نسبت به تحقیق حاضر
۱	ارزانی	مسئولیت اخلاقی اخلاق فرزندان در برابر والدین در قرآن و عهدین (۱۳۹۲)	تحلیل تطبیقی مسئولیت فرزندان در برابر والدین در قرآن و عهدین	تمرکز بر اطاعت و قلمرو آن در بستر تطبیقی بدون پرداختن به اصول و روش‌های تعامل؛ فقدان رویکرد روان‌شناختی
۲	مهدیانی	بررسی الگوی رفتار مطلوب با سالمندان در قرآن و حدیث (۱۳۹۵)	تحلیل کلی رفتار مطلوب با سالمند در قرآن و حدیث	بدون تحلیل روان‌شناختی؛ فاقد بررسی اصول شناختی و روش‌های تعامل (مثل حمایت از ازدواج سالمندان)
۳	بینش	جایگاه سالمندان از منظر آموزه‌های	بررسی تطبیقی جایگاه سالمند در اسلام و	تمرکز بر جایگاه و موقعیت سالمند از منظر اسلام و

شماره	نویسنده	عنوان پژوهش	محتوای کلی پژوهش	خلا پژوهش نسبت به تحقیق حاضر
		دینی و روان‌شناسی (۱۳۹۵)	روان‌شناسی و علوم تربیتی	روان‌شناسی
۴	نوری و فارسی	انتظارات سالمندان از فرزندان (۱۳۹۷)	تأکید بر نقش خانواده در رفع نیازهای سالمند و ارتقای کیفیت روانی آنان	فاقد بنیان دینی مشخص برای تعامل اخلاقی؛ بدون الگو یا تقسیم‌بندی اصول و روش‌های تعامل
۵	اصغرپور و معارفی	جایگاه سالمندان و نحوه تعامل جایگاه سالمندان و نحوه تعامل با آنها در روایات اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small> (مطالعه مروری) (۱۳۹۹)	بیان جایگاه سالمندان و نحوه تعامل با آنان بر اساس روایات اهل بیت <small>علیهم‌السلام</small>	بدون بهره‌گیری از مفاهیم روان‌شناسی؛ اصول و روش‌های تعامل اخلاقی با نگاه تحلیلی و تلفیقی بررسی نشده‌اند
۶	حکیمیان	کرامت سالمندان در آموزه‌های دینی (۱۴۰۱)	تمرکز بر حفظ کرامت سالمند و وظایف شرعی در قبال آنان	فقدان تحلیل روان‌شناختی؛ فاقد بحث ساختاریافته درباره اصول و روش‌های تعامل؛ تمرکز بر کرامت نه تعامل
۷	متوسل و اسدی	مراقبت از سالمندان از منظر آیات و روایات (۱۴۰۱)	بررسی مراقبت‌های بهداشتی و نیازهای اولیه سالمندان با رویکرد دینی	تمرکز بر سلامت جسمی؛ فاقد چهارچوب روان‌شناختی؛ هدف پژوهش طراحی الگو نیست
۸	بزی و آذربایجان‌ی	مسئولیت اخلاقی نگهداری از سالمند (۱۴۰۲)	تبیین دامنه مسئولیت اخلاقی نگهداری از سالمندان از منظر اسلامی	بدون پرداخت به اصول شناختی و روش‌ها، فاقد تحلیل روان‌شناختی و ساختار روشمند
۹	محمودی و شمسی	سلامت سالمندان بر مبنای آموزه‌های دینی (۱۴۰۲)	تحلیل سلامت سالمندان از منظر دین و سازمان جهانی بهداشت	فاقد تمرکز بر تعامل؛ تمرکز بر سلامت و جایگاه سالمندان؛ بدون پرداختن به اصول و روش‌های ارتباط اخلاقی

جمع‌بندی

این پژوهش نسبت به پژوهش‌های قبلی دارای چندین نوآوری و ضرورت علمی بارز است: ۱. رویکرد تلفیقی و تحلیلی نوین: برخلاف پژوهش‌های قبلی که بیشتر متن‌محور بوده‌اند یا رویکرد روان‌شناختی نداشته‌اند، این تحقیق با رویکرد تلفیقی از روان‌شناسی و آموزه‌های دینی به تعامل با سالمند می‌پردازد؛ ۲. طراحی ساختارمند الگو: در این پژوهش اصول (شناختی، عاطفی، رفتاری) و روش‌ها (کلامی، هیجانی، اجتماعی، مشارکتی) به صورت منظم و کاربردی ارائه شده‌اند که تحقیقات دیگر بدین شکل مشاهده نشده است؛ ۳. پرداختن به خلأهای مهم اجتماعی و فرهنگی، از جمله حمایت از ازدواج سالمندان که در جامعه و حتی در پژوهش‌های علمی از آن غفلت شده است؛ ۴. تمرکز بر تعامل اخلاقی، نه صرف مراقبت یا اطاعت: برخی پژوهش‌های پیشین بر وظایف یا مراقبت تمرکز دارند، اما این تحقیق به تعامل فعال، سازنده و کرامت‌محور پرداخته است؛ ۵. ارائه الگوی کاربردی با قابلیت اجرا: یافته‌ها و مدل نهایی برای سیاست‌گذاران اجتماعی، نهادهای حمایتی و خانواده‌ها قابل استفاده است. در نتیجه، این تحقیق نه تنها خلأ پژوهش‌های گذشته را پر می‌کند، بلکه بنیان‌گذار یک نگاه نوین و علمی به موضوعی حساس و مبتلابه در جامعه سالمندمحور امروز است.

مفهوم‌شناسی

۱. الگو

واژه «الگو» به معنای مدل^۱، نمونه و سرمشق (شایان‌مهر، ۱۳۷۷: ۱ / ۷۹)، و معادل عربی آن «الْأُسْوَةُ» است که به معنای مثال و پیروی به کار می‌رود (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ ق: ۷۹). الگو در اصطلاح بیانگر روابط منطقی میان متغیرهای مستقل و وابسته است که در یک فرایند منطقی بر اساس یک مدل طراحی شده خود را نشان می‌دهد (حسین‌زاده، ۱۳۸۷: ۱۵۵). منظور از الگو در این تحقیق مجموعه‌ای از اصول و روش‌های تعامل اخلاقی با سالمند است که بر اساس منابع اسلامی و با نگرش روان‌شناختی ارائه می‌شود. این عناصر به صورت هماهنگ عمل می‌کنند تا هدف اصلی تحقیق، که بهبود کیفیت ارتباط با سالمندان و رفع نیازهای مادی، معنوی و عاطفی آنهاست، محقق شود.

۲. نگرش روان‌شناختی

در این مقاله، منظور از «نگرش روان‌شناختی» نگاهی تلفیقی و تحلیلی به آموزه‌های دینی با بهره‌گیری از چهارچوب‌ها، مفاهیم و یافته‌های روان‌شناسی است. از این رو، مفاهیمی همچون احترام، امیدبخشی،

1. Model and Pattern.

حفظ کرامت، و شناخت ویژگی‌های روانی سالمندان، که در منابع اسلامی آمده است، در چهارچوب مفاهیم روان‌شناختی تحلیل و طبقه‌بندی شده‌اند. این پژوهش نه در پی تطبیق صرف آموزه‌های دینی با یافته‌های روان‌شناسی است و نه به دنبال ارزیابی علمی آموزه‌های دین؛ بلکه با اتخاذ رویکردی تلفیقی تلاش دارد ظرفیت‌های روان‌شناختی موجود در منابع اسلامی در حوزه سالمندی را آشکار سازد. این نگرش، ضمن حفظ هویت مستقل آموزه‌های دینی، به فهمی روان‌شناختی از تعامل اخلاقی با سالمند یاری می‌رساند و می‌تواند در بازخوانی کاربردی این آموزه‌ها در دنیای امروز مؤثر باشد. بنابراین، واژه «نگرش روان‌شناختی» در عنوان مقاله ناظر به روشی تلفیقی در تحلیل و فهم آموزه‌های دینی است که با حفظ استقلال معرفتی دین، از مفاهیم روان‌شناختی برای تحلیل عمیق‌تر و کاربردی‌تر تعامل اخلاقی با سالمندان بهره می‌برد.

۳. سالمندی (پیری)

در قرآن کریم، واژه «کِبَر» پنج بار (حجر / ۵۴؛ ابراهیم / ۳۹؛ آل عمران / ۴۰؛ مریم / ۸؛ اسراء / ۲۳) به کار رفته است و به افرادی اشاره دارد که بیش از شصت سال عمر کرده‌اند (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق: ۱۹ / ۱۰۵؛ ثعلبی، ۱۴۲۲ ق: ۵ / ۳۲۳؛ طوسی، بی تا: ۶ / ۳۰۱). این واژه معمولاً مردانی را توصیف می‌کند که در سنین پیری قرار دارند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۰ / ۳۳۳). از نظر علمی، باروری برای زنان در سن پیری (پس از یائسگی) متوقف می‌شود، و در مردان نیز گرچه تولید نطفه ممکن است، با افزایش سن، قدرت باروری کاهش می‌یابد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۹ / ۱۷۲). همچنین، واژه «شیخ» در چهار آیه (قصص / ۲۳؛ یوسف / ۷۸؛ هود / ۷۲؛ غافر / ۶۷) به معنای پیرمرد و افراد سالمند با بیش از شصت سال به کار رفته است؛ از جمله در آیه «قَالَتْ يَا وَيْلَتَىٰ أَأَلِدُ وَأَنَا عَجُوزٌ وَهَذَا بَعْطِي شَيْخًا» (هود / ۷۳) که به سن بالای حضرت ابراهیم و ساره اشاره دارد (زمخشری، ۱۴۰۷ ق: ۲ / ۴۱۱؛ سیوطی، ۱۴۱۶ ق: ۵۴۲). افزون بر این، واژه «عجوز» در دو آیه (ذاریات / ۲۹؛ هود / ۷۲) به زن پیر و عبارت «أَرْدَلُ الْعُمُر» در آیات هفتاد سوره نحل و پنج سوره حج به پست‌ترین دوران زندگی و ناتوانی کهن‌سالی اشاره دارد (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۲ / ۲۹۴).

در روایات، واژه «شیخ» برای توصیف افراد سالمند (شصت سال به بالا) به کار رفته است. واژه «الکبیر» نیز در مواردی به افراد مسن اشاره دارد. برای مثال، در توصیف کسانی که توانایی روزه گرفتن ندارند از عبارت «الشَّيْخُ الْكَبِيرُ وَالْعَجُوزُ الْكَبِيرَةُ» استفاده شده است (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۴ / ۱۱۶). در ادبیات فقهی نیز، واژگان «شیخ» و «شیخه» برای افرادی به کار می‌رود که به دلیل کهولت سن قادر به

انجام عباداتی مانند روزه نیستند (آملی، ۱۳۸۴: ۸ / ۳۵۰). در مجموع، هرچند در قرآن و روایات تعریف دقیقی از سالمندی ارائه نشده است، واژه «شیخ» در فرهنگ قرآنی و روایی به افراد بیش از شصت سال و معمولاً به کسانی اطلاق می‌شود که در کهولت و ناتوانی به سر می‌برند. براین اساس، در ادامه تحقیق، الگوی تعامل با سالمندان از این منظر بررسی خواهد شد.

اصول تعامل اخلاقی با سالمند در منابع اسلامی

در متون اسلامی، برای تعامل سازنده با سالمند اصولی مطرح است که نقش مهمی در شکل‌دهی به نگرش و رفتار افراد جامعه در قبال سالمندان ایفا، و به درک بهتر تعاملات اجتماعی با این گروه سنی کمک کند. بنابراین، این اصول در سه بُعد شناختی، عاطفی و رفتاری بررسی می‌شود.

۱. اصول شناختی

شناخت نخستین و اساسی‌ترین گام برای دستیابی به بینش و گرایش صحیح و شرط ضروری درک حقیقت است. هر فرد به میزان شناخت خود به حقیقت متمایل می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۱ / ۳۷). اگر بینش اولیه درست باشد، فرد لوازم آن را نیز درک می‌کند؛ مگر اینکه فهم ناقص باشد (جوادی آملی، ۱۳۸۱: ۱۴ / ۲۲) با این وصف، شناخت دقیق ویژگی‌ها، روحیات و نیازهای روان‌شناختی سالمندان پیش‌نیازی برای رفتار صحیح با آنهاست؛ زیرا ناآگاهی از روحیات این افراد یکی از دلایل تعامل نادرست با آنها محسوب می‌شود (برک، ۱۳۸۵: ۲ / ۲۹۰). از این رو، امام علی علیه السلام، در نامه ۳۱ *نهج البلاغه*، به تبیین ویژگی‌های این دوره پرداخته و به نکاتی همچون فانی بودن، اقرار به گذر زمان و تسلیم در برابر دنیا اشاره کرده‌اند:

مِنَ الْوَالِدِ الْفَانِ، الْمُقَرَّرِ لِلزَّمَانِ، الْمُدْبِرِ الْعُمُرِ، الْمُسْتَسْلِمِ لِلدُّنْيَا، السَّاكِنِ مَسَاكِنَ الْمَوْتِي وَالظَّاعِنِ عَنْهَا غَدَاً *(نهج البلاغه: ۳۹۱)*.

به نظر می‌رسد یکی از دلایل چنین شروعی در کلام امام آگاهی دادن به اهمیت شناخت خصوصیات دوران سالمندی برای سالمندان و نیز اطرافیان به‌ویژه فرزندان باشد. بنابراین، بر اساس منابع اسلامی، شناخت دقیق ویژگی‌ها و نیازهای روان‌شناختی سالمندان اولین گام برای تعامل صحیح با آنان است؛ زیرا بیان شد که شناخت زیربنای رفتار است؛ وقتی شناخت دقیق از خصوصیات سالمندان حاصل شد، مسیر رفتاری‌سازی فراهم می‌شود.

۲. اصول عاطفی

اصول عاطفی نقش مهمی در تعاملات میان‌فردی دارد. این اصول به محبت، همدلی و حمایت عاطفی

تأکید دارد (هارجی^۱ و همکاران، ۱۳۸۴: ۳۶). در آموزه‌های اسلامی، تأکید بسیاری بر ارزش نهادن به احساسات سالمندان و حمایت عاطفی از آنها وجود دارد که ملاحظه می‌شود.

یک. همدلی

در منابع اسلامی، به همدلی با افراد، به‌ویژه سالمندان، بسیار توجه شده است و این امر در تعاملات معصومان علیهم‌السلام مشاهده می‌شود. به‌عنوان مثال، در گفتگوی امام علی علیه‌السلام با پیرمردی، مواردی از همدلی و توجه به احساسات مخاطب به چشم می‌خورد: یکم پاسخ محترمانه و توجه به دغدغه پیرمرد: «مَهْ يَا شَيْخُ فَوَ اللَّهُ لَقَدْ عَظَّمَ اللَّهُ الْأَجْرَ فِي مَسِيرِكُمْ» (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۱ / ۱۵۵)؛ زیرا یکی از راه‌های همدلی درک دغدغه‌های طرف مقابل و توجه به آنهاست، که در این روایت اتفاق افتاده است (بولتون، ۱۳۸۴: ۳۷۳)؛ دوم توضیح روشن و قابل‌فهم برای مخاطب: این نیز باعث می‌شود پیام به‌درستی منتقل شود و قطع ارتباط اتفاق نیفتد (ارونسون، ۱۳۸۵: ۱۰۸). از این‌رو، امام به‌گونه روان به دغدغه‌های ذهنی آن پیرمرد پاسخ می‌دهند: «إِنَّهُ لَوْ كَانَ كَذَلِكَ لَبَطَلَ الثَّوَابُ وَالْعِقَابُ» (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۱ / ۱۵۵)؛ سوم تشویق و امیدبخشی: «لَقَدْ عَظَّمَ اللَّهُ الْأَجْرَ». در پایان گفتگو، پیرمرد، پس از دریافت پاسخ امام، با آرامش و اطمینان می‌گوید: «أَوْضَحْتَ مِنْ أَمْرِنَا مَا كَانَ مُتَسَاً» (همان). این اتفاق به این دلیل است که در همدلی، احساس و افکار دیگران به‌درستی درک می‌شود (جورج^۳ و کریستیانی، ۱۳۸۳: ۱۹۸) و نگرانی‌ها کاهش می‌یابد و خودارزشمندی در افراد تقویت می‌شود (برک، ۱۳۸۵: ۲ / ۳۵۶). بنابراین، همدلی و درک افکار سالمندان یکی از اصول عاطفی تعامل با آنان است و شناخت و کاربرت آن می‌تواند تعامل با سالمند را هدفمند سازد.

دو. گوش دادن فعال

گوش دادن فعال بخشی از الگوی ارتباطی رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بوده است که آیه ۶۱ سوره توبه به آن اشاره دارد: «هُوَ أَذُنٌ قُلُّ أذُنٌ خَيْرٌ لَكُمْ» (خطیب، ۱۳۹۶: ۵۳). پیامبر گرامی اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم همیشه در گفتگوها با توجه کامل و با دقت، «وَإِذَا التَّمَّتْ التَّمَّتْ جَمِيعاً... جُلُّ نَظَرِهِ الْمَلَا حَظَّةً» (شیخ صدوق، ۱۳۷۸: ۱ / ۳۱۷)، به سخنان گوینده گوش می‌کردند و همدلی نشان می‌دادند (قطب، ۱۴۰۸ ق: ۳ / ۱۶۷۰). بر این اساس، تعامل پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و دیگر معصومان علیهم‌السلام با سالمندان نیز بر همین مبنا بوده است (ابن‌هشام، ۱۴۱۲ ق: ۲ / ۱۰۰۳)؛

1. O. Hargie.
2. R. Bolton.
3. Ricky L. G.
4. Thérèse C.

جان‌فزا و خیاط، ۱۴۰۱: ۹۷؛ چنان‌که گفتگوی امام باقر علیه السلام با یک پیرمرد نمونه‌ای از این رویکرد است که به چند فراز آن اشاره می‌شود:

۱. سلام گرم و پاسخ محترمانه: «فَقَالَ أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام وَعَلَيْكَ السَّلَامُ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ»؛
۲. نزدیک کردن پیرمرد به خود: «فَقَالَ أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام إِلَيَّ إِلَيَّ حَتَّى أَقْعِدَهُ إِلَيَّ جَنِيهِ»؛
۳. پاسخ آرام‌بخش و امیددهنده: «إِنْ تَمَّتْ تَرْدُ عَلَيَّ رَسُولَ اللَّهِ... وَيَتَلَجُّ قَلْبُكَ وَيَبْرُدُ فُؤَادُكَ وَتَقَرُّ عَيْنُكَ»؛
۴. پاک کردن اشک‌های پیرمرد: «فَأَقْبَلَ أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام يَمْسُحُ بِإصْبَعِهِ الدَّمْعَ مِنْ حَمَالِيقِ عَيْنَيْهِ وَيَنْفُضُهَا»؛
۵. توصیف پیرمرد به‌عنوان فردی از اهل بهشت: «مَنْ أَحَبَّ أَنْ يَنْظَرَ إِلَيَّ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الْجَنَّةِ فَلْيَنْظُرْ إِلَيَّ هَذَا» (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۸ / ۷۶).

این بخش‌ها به‌وضوح نشان می‌دهد که امام باقر علیه السلام با احترام، محبت و همدلی کامل به نیازها و احساسات پیرمرد پاسخ می‌دهند (ابن‌قاریاغدی و همکاران، ۱۳۸۸: ۲ / ۳۵). بنابراین، گوش دادن فعال یکی از اصول در تعامل با سالمندان است (هارجی و همکاران، ۱۳۸۲: ۲۱۵) که باعث ابراز علاقه، درک پیام، تشویق و ارائه پاسخ مناسب می‌شود و نقش بسزایی در بهبود کیفیت این روابط دارد.

سه. تحسین و قدردانی

یکی از اصول عاطفی تعامل با سالمند در منابع دینی قدردانی است. مایه خیروبرکت بودن سالمندان ایجاب می‌کند از آنها قدردانی شود؛ زیرا دستور الهی، «أَنْ اشْكُرْ لِي وَكُلِّدِيكَ» (لقمان / ۱۴)، و سیره پیامبر صلی الله علیه و آله است. برای مثال، پیامبر صلی الله علیه و آله در حضور اصحاب حتی از سالمندی غیرمسلمان قدردانی کردند: «فَقَالَ لَهُ مَرَحَبًا بِكَ سَلِّ حَاجَتَكَ» (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۸ / ۱۵۵). البته گمان نشود که قدردانی از سالمندان به احسان متقابل آنها بستگی دارد؛ زیرا قدردانی از نعمت‌ها یک اصل قرآنی، «وَاشْكُرُوا نِعْمَتَ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ كُنْتُمْ» (نحل / ۱۱۴)، و رفتار اخلاقی است که آثار روان‌شناختی بسیاری بر آن مترتب است؛ از جمله برای اعتمادبه‌نفس، سلامتی و شادمانی سالمندان مفید است (لیمن^۱ و مک‌ماه‌ن^۲، ۱۳۹۹: ۱۳۷؛ جوزف^۳، ۱۳۹۸: ۲ / ۷۵۴). براین‌اساس، قدردانی از سالمندان به‌عنوان یکی از اصول عاطفی می‌تواند تعامل با آنان را بهبود بخشد و موجب حفظ سلامت روانی آنان نیز باشد.

چهار. امیدبخشی

بر اساس منابع دینی، یکی از اصول رفتاری تعامل با سالمندان امیدبخشی است؛ زیرا از مهم‌ترین نیازهای

1. A. Lehmann.
2. G. McMahon.
3. S. Joseph.

روانی انسان امید است (حسینی و جویباری، ۱۴۰۰: ۸۶). ممکن است سالمندان از جهاتی نگران باشند؛ از گذشته و آینده نامعلوم و کاهش حمایت خانوادگی و اجتماعی (بزی و آذربایجانی، ۱۴۰۲: ۴۵). باین‌وصف، مهم‌ترین اصل قرآنی در تعامل با چنین سالمندانی امیدبخشی است؛ زیرا درباره خطاها و اشتباهات گذشته راه توبه باز است: «يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ» (زمر / ۵۳).

از آنجاکه حسرت گذشته را خوردن یکی از ویژگی‌های سالمندان است، می‌توان از طریق امید دادن به رحمت و بخشش خداوند، روحیه سالمندی را که گذشته خوبی نداشته و نگران فرصت‌های ازدست‌رفته‌اش است (کرین،^۱ ۱۳۹۴: ۳۷۳) تقویت کرد و زمینه جبران را برای او فراهم ساخت. از سوی دیگر، معمولاً سالمندان نگران مسائل حال و آینده خودند (میشارا و رایدل، ۱۳۷۱: ۱۷۳)، که بر اساس آموزه‌های دینی، این نگرانی سالمندان را نیز می‌توان پایان داد؛ زیرا انسان مؤمن باید به آنچه امیدش را ندارد امیدوارتر باشد از آنچه به آن امید دارد: «كُنْ لِمَا لَا تَرْجُو أَرْجِي مِنكَ لِمَا تَرْجُو» (کلینی، ۱۴۰۷: ۵ / ۸۳)، چرا که اتکای او به قدرت و رحمت نامحدود الهی، افق انتظار را فراتر از محاسبات عادی و ظواهر موجود می‌برد و ناامیدی را از دل می‌زداید. بنابراین، یکی از مهم‌ترین اصولی که باید در تعامل با سالمندان رعایت شود امیدبخشی است؛ زیرا امید پیامدهای مطلوب بسیاری دارد؛ از جمله رهایی از اضطراب و افسردگی، روابط اجتماعی خوب و به‌باشی جسمی (سلیگمن^۲ و پیترسون^۳، ۱۴۰۰: ۸۲۷).

۳. اصول رفتاری

سالمندان در هر جامعه‌ای گنجینه‌ای از تجربه و حکمت شناخته می‌شوند و احترام به آنان نه تنها از نظر اخلاقی ضروری است، بلکه نقش مهمی در حفظ انسجام و ثبات اجتماعی ایفا می‌کند (اصغرپور و معارفی، ۱۳۹۹: ۳). باین‌وصف، در تعامل سازنده با آنان، علاوه بر اصول شناختی و عاطفی، رعایت اصول رفتاری نیز ضروری است که در این بخش مشاهده می‌شود.

یک. رفع نیازهای مادی

یکی از نیازهای سالمندان حمایت‌های مادی است که شامل هزینه زندگی، خوراک و پوشاک، مسکن و مراقبت‌های جسمی و بهداشتی و دیگر ضروریات زندگی می‌شود. بر اساس آیه «وَتَعَاوَنُوا عَلَىٰ الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ» (مائده / ۲)، همکاری اجتماعی یک اصل قرآنی است (صادقی تهرانی، ۱۴۰۶: ۱۳ / ۲۲۰) که به انواع حمایت‌ها و همکاری‌ها اشاره دارد (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۹ / ۱۸۷) و حمایت از سالمندان

1. W. Crain.
2. M. Seligman.
3. C. Peterson.

می‌تواند یکی از مصادیق آن باشد؛ زیرا رفع نیازهای مادی دغدغه اصلی بسیاری از آنان است (برک، ۱۳۸۵: ۲ / ۳۵۶). بر اساس منابع اسلامی (جوادی آملی، ۱۳۹۸: ۴۸ / ۴۲۲)، رفع نیازهای سالمند باید بر اساس معیارهایی باشد که در ادامه بدان‌ها اشاره می‌شود.

معیارهای اخلاقی رفع نیازهای مادی سالمندان

بر اساس فرمان خداوند، «وَقَضَىٰ رَبُّكَ» (اسراء / ۲۳)، حمایت‌های مادی فرزندان از والدین با تأکید بر دوران سالمندی، «عِنْدَكَ الْكِبَرِ»، لازم است (جوادی آملی، ۱۳۹۸: ۴۸ / ۴۲۲) و این حمایت‌ها باید بر این اصول و معیارها استوار باشد:

دائم و مستمر باشد: در آیه ۲۵ سوره اسراء تعدی واژه «احسان» به حرف «باء» اشاره دارد که این حمایت مادی منظم و مستمر باشد، نه اینکه گاهی باشد و گاهی قطع شود (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۱۸ / ۶۲۲)؛
محترمانه و بدون تحقیر و منت‌گذاری باشد: «أَلِحْسَانُ أَنْ تُحْسِنَ صُحْبَتَهُمَا» (بحرانی، ۱۴۱۵ ق: ۱ / ۶۵۳)؛
قبل از درخواست باشد؛ یعنی باید نیازهای آنان توسط فرزندان شناسایی و قبل از درخواست و اظهار نیاز رفع شود: «وَأَنْ لَا تُكَلِّفَهُمَا أَنْ يَسْأَلَكَ شَيْئًا مِمَّا يَحْتَاجُونَ إِلَيْهِ» (همان)؛

مستقیم و بدون واسطه باشد: تعدی واژه «احسان» به حرف «باء» می‌رساند که حمایت مالی از والدین سالمند مستقیم و توسط خود فرزندان باشد، نه از طریق واسطه (جوادی آملی، ۱۳۹۸: ۴۸ / ۴۲۲)؛
زیرا بی‌اعتنایی به سالمند و عدم ارتباط با او باعث می‌شود که آنها دچار کمبود عزت‌نفس شوند و این احساس به آنها دست بدهد که دیگر به‌عنوان یک انسان با دیگران ارتباط ندارند. در نتیجه، احساس تنهایی و دیگر آثار و پیامدهای ناگوار آن همچون افسردگی (میشارا و رایدل، ۱۳۷۱: ۱۷۳) متوجه سالمند می‌شود؛

حمایت مالی باید از بهترین اموال زندگی انسان باشد، نه چیزهای کم‌ارزش. امام صادق علیه السلام در تفسیر آیه ۲۳ سوره اسراء فرموده‌اند: «أَلَيْسَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ يَقُولُ: لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّىٰ تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ»؛

تعبیر «عِنْدَكَ» در آیه «إِمَّا يَبْلُغَنَّ عِنْدَكَ الْكِبَرَ أَحَدُهُمَا أَوْ كِلَاهُمَا» (اسراء / ۲۳) و نیز تقدیم مفعول در این آیه اشاره دارد که حتی‌الامکان فرزندان با والدین سالمند یا در نزدیکی آنان زندگی کنند و از سپردن آنان به خانه سالمندان بپرهیزند (جوادی آملی، ۱۳۹۸: ۴۸ / ۴۲۲). یکی از دلایل این تأکید می‌تواند این باشد که والدین سالمند اگر دور از فرزندان زندگی کنند، غالباً بخش اعظم وقت خود را به فکر کردن درباره فرزندان‌شان می‌گذرانند و در نهایت این‌گونه از انزوا ممکن است به‌راحتی منجر به افسردگی شود و به کنش مناسب اجتماعی زیان برساند (میشارا و رایدل، ۱۳۷۱: ۱۷۳). از سوی دیگر، افرادی که در خانه سالمندان به سر می‌برند شدیدترین محدودیت در خودمختاری را تجربه می‌کنند (برک، ۱۳۸۵: ۲ / ۳۶۳)؛

از عام بودن واژه «احسان» استفاده می‌شود که حمایت مالی از والدین با شرایطی که بیان شد اختصاص به والدین مسلمان ندارد، بلکه لازم است با هر پدر و مادری، ولو کافر باشد، مطابق این الگو تعامل شود (فخر رازی، ۱۴۲۰ ق: ۱۳ / ۳۳).

دو. رفع نیازهای روانی - عاطفی

انسان‌ها، در مرحله پایانی زندگی به سبب نگرانی‌های مالی، تنهایی و مشکلات روان‌شناختی، نیازمند حمایت عاطفی و روانی‌اند (میشارا و رایدل، ۱۳۷۱: ۶۹). واژه «احسان» در آیه ۲۴ سوره اسراء به انواع حمایت‌های اخلاقی، مادی و عاطفی از سالمندان اشاره دارد (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۱۸ / ۶۰۰). با این حال، حضور صمیمانه فرزندان و گوش سپردن به دلگویه‌های والدین سالمند، برترین حمایت عاطفی و نشانه عشق و احترام عمیق است (جوادی آملی، ۱۳۹۸: ۴۸ / ۴۱۵)؛ زیرا روابط گرم و صمیمانه فرزندان در کاهش مشکلات روحی و جسمانی سالمندان مؤثر است، درحالی‌که بی‌توجهی عاطفی به آنان سلامت جسمی و روانی‌شان را تضعیف می‌کند (برک، ۱۳۸۵: ۲ / ۳۷۲). بنابراین، حمایت عاطفی نقشی کلیدی در حفظ سلامت سالمندان دارد که بر اساس این اصول محقق می‌شود:

احترام به سالمند

در مکتب اسلام سالمند مؤمن جایگاهی بسیار ویژه دارد؛ تا آنجا که احترام وی در کنار احترام خداوند، قرآن و رهبر عادل قرار می‌گیرد: «يَا أَبَا ذَرٍّ إِنَّ مِنْ إِجْلَالِ اللَّهِ تَعَالَى إِكْرَامَ ذِي الشَّيْبَةِ الْمُسْلِمِ وَإِكْرَامَ حَمَلَةَ الْقُرْآنِ الْعَامِلِينَ وَإِكْرَامَ السُّلْطَانَ الْمُقْسِطِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ۷۴ / ۸۵)؛ زیرا احترام و حس تعلق نیاز اساسی هر انسان به‌ویژه سالمندان است و در سلامت، طول عمر و کارایی زیست‌شناختی آنان مؤثر است (شولتز،^۱ ۱۳۸۳: ۳۶۳ و ۳۶۵). بنابراین، احترام از اصول بنیادین در تعامل با سالمندان است، که در آموزه‌های دینی و در دیگر فرهنگ‌ها بدان توجه شده است (برک، ۱۳۸۵: ۲ / ۳۳۹؛ احدی و جمهری، ۱۳۸۹: ۵۰۱؛ بزی و آذربایجانی، ۱۴۰۲: ۴۸). البته به روش‌های احترام به سالمندان در بخش بعدی پرداخته خواهد شد.

حفظ استقلال و عزت‌نفس

حفظ استقلال و عزت‌نفس به معنای رعایت کرامت انسانی و اجتناب از هرگونه رفتار منافی کرامت و عزت سالمندان است. بر اساس توضیح امام صادق (علیه السلام) ذیل آیه «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَيَالُوا الَّذِينَ إِحْسَانًا» (اسراء / ۲۳)، نیک‌رفتاری با سالمندان در حد توان به بهترین شکل ممکن و پیش‌دستانه باشد؛

به‌گونه‌ای که آنان مجبور نشوند آنچه را نیاز دارند درخواست کنند: «الْإِحْسَانُ أَنْ تُحْسِنَ صُحْبَتَهُمَا وَأَنْ لَا تُكَلِّفَهُمَا أَنْ يَسْأَلَكَ شَيْئًا مِمَّا يَحْتَاجَانِ إِلَيْهِ» (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ ق: ۴ / ۴۰۸). این توصیه برای حفظ عزت و احترام و رفع نیازهای روانی سالمند است. تعدی واژه «احسان» با حرف «باء» نیز بر این امر تأکید دارد (جوادی آملی، ۱۳۹۸: ۴۸ / ۴۲۲). بنابراین، اگر پدر و مادر مجبور به درخواست نیازهای خود شدند یا حمایت‌های فرزندان مناسب نبود، کرامت و عزت‌نفس آنان حفظ نشده است.

بر اساس روایتی، فقط به ذهن حضرت یوسف علیه السلام خطور کرد که نیاز نیست به احترام پدر سالمند خود از مرکب پیاده شوند؛ ولی مؤاخذه شدند و نور نبوت از نسل ایشان گرفته شد: «تُرْعَتِ الثُّبُوءُ مِنْ عَقِيكَ عَقُوبَةً لِمَا لَمْ تَنْزِلْ إِلَيَّ الشَّيْخَ يَعْقُوبَ فَلَا يَكُونُ مِنْ عَقِيكَ نَبِيٌّ» (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۲ / ۳۱۱). این روایت نیز بر حفظ عزت‌نفس سالمندان تأکید دارد؛ زیرا برآورده شدن نیاز عزت‌نفس در سالمندان موجب احساس ارزشمندی و اعتمادبه‌نفس می‌شود، درحالی‌که فقدان آن به احساس حقارت و دلسردی می‌انجامد (شولتز، ۱۳۸۳: ۳۶۵) و کاهش عزت‌نفس و ارزش اجتماعی سالمندان ممکن است منجر به اختلالات روانی در آنها شود (میشارا و رایدل، ۱۳۷۱: ۱۷۲). با این‌وصف، حفظ عزت‌نفس نوعی احسان و خدشه‌دار کردن آن نوعی بی‌حرمتی به سالمند محسوب می‌شود. پس، لازم است به حفظ عزت‌نفس سالمندان توجه و از هر نوع رفتاری که باعث ضعیف شدن آن می‌شود جلوگیری شود.

سه. رفع نیازهای غریزی

حمایت از ازدواج خردمندانه

بر اساس آموزه‌های دینی، ازدواج مسیری برای دستیابی به آرامش، محبت و تکامل انسانی در تمامی مراحل زندگی است. با این حال، در برخی فرهنگ‌ها، نگاه‌های منفی مانع ازدواج مجدد سالمندان بدون همسر می‌شود. به دلیل همین باورهای غلط، بسیاری از سالمندان از بیان این نیاز خودداری می‌کنند (بهشتی، ۱۳۹۲: ۲۰۳؛ نجاتی و همکاران، ۱۴۰۰: ۸۴؛ برک، ۱۳۸۵: ۲ / ۳۶۸)، درحالی‌که از نگاه قرآن، «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا» (روم / ۲۱)، فلسفه ازدواج، فراتر از مسائل جنسی، تأمین‌کننده آرامش و رهایی از تنهایی است (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۹ / ۴۵۹)، که در سالمندی بیش از هر دوره دیگری اهمیت می‌یابد (برک، ۱۳۸۵: ۲ / ۳۶۸). از طرف دیگر، بر اساس آیه «هُنَّ لِيَاسٌ لَكُمْ وَأَنْتُمْ لِيَاسٌ لَهُنَّ» (بقره / ۱۸۷)، نیاز به ازدواج به سن خاصی محدود نیست (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۹ / ۴۶۰). پس، انسان تا زنده است به همسر نیاز دارد.

نگرانی از ناسازگاری احتمالی نمی‌تواند مانع ازدواج خردمندانه سالمندان شود. ممکن است گفته شود

که با توجه به سهم محوری غرایز جنسی در انسجام خانواده (جوادی آملی، ۱۳۹۷: ۴۶ / ۵۷۷)، احتمال ناسازگاری مانع ازدواج سالمندان می‌شود. این احتمال به چند دلیل نمی‌تواند مقبول باشد: اولاً مهم‌ترین عامل انسجام خانواده محبت و گذشت است؛ ثانیاً هرچه سن بالاتر رود، گرایش مرد و زن به یکدیگر افزون می‌شود (همان)؛ ثالثاً بر پایه آیه «قَالَ رَبِّ أُنَى يَكُونُ لِي غُلَامًا وَقَدْ بَلَغَنِي الْكِبَرُ وَأَمْرَاتِي عَاقِرٌ قَالَ كَذَلِكَ اللَّهُ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ» (آل عمران / ۴۰) و تحقیقات علمی، حتی سالمندان شصت تا نودساله توانایی جنسی دارند (جوزف، ۱۳۹۸: ۷۹۵). بنابراین، در صورت فراهم بودن شرایط و تمایل سالمند به ازدواج، اطرافیان نه‌تنها نباید مانع شوند، بلکه با فراهم کردن شرایط، باید از این خواسته حمایت کنند.

روش‌های تعامل اخلاقی با سالمند در منابع اسلامی

سالمندان در فرهنگ اسلامی جایگاه و منزلت ویژه‌ای دارند و در رعایت حقوق و روش‌های تعامل با آنان سفارش‌های مفید و گوناگونی شده است (جوادی آملی، ۱۳۹۳: ۳۹۴). روش‌های تعامل با سالمند به دو دسته کلی کلامی و غیر کلامی تقسیم می‌شود.

۱. روش‌های کلامی

یک. سبقت گرفتن در سلام کردن

سلام کردن نشان‌دهنده فروتنی، «الْبَادِيُّ بِالسَّلَامِ بَرِيءٌ مِنَ الْكِبَرِ» (نهج الفصاحه: ۳۷۵)، و ایزاری است برای تقویت پیوندهای اجتماعی و افزایش همدلی بین افراد (خطیب، ۱۳۹۶: ۴۳). بر اساس روایات، پیش‌گام شدن در سلام ویژگی اخلاقی محسوب می‌شود: «مِنْ أَحْلَاقِ الْمُؤْمِنِينَ... وَأَبْتَدَأُوهُ إِيَّاهُمْ بِالسَّلَامِ عَلَيْهِمْ» (کلینی، ۱۴۰۷: ق: ۲ / ۲۴۱) و مناسب است انسان، با رعایت برابری (مجلسی، ۱۴۰۳: ق: ۶۹ / ۳۸)، بر همه، حتی کودکان، سلام کند: «خَمْسٌ لَا أَدْعُهُنَّ حَتَّى الْمَمَاتِ... وَالسَّلِيمُ عَلَي الصَّبِيَانِ لِيَتَكُونَ سُنَّةً مِنْ بَعْدِي» (شیخ صدوق، ۱۳۶۲: ۱ / ۲۷۱)؛ اما توصیه شده است که از باب احترام، کوچک‌ترها به بزرگ‌ترها و سالمندان سلام کنند: «يُسَلِّمُ الصَّغِيرُ عَلَي الْكَبِيرِ» (کلینی، ۱۴۰۷: ق: ۲ / ۶۴۶)؛ زیرا از نظر روان‌شناختی، سلام کردن و پیش‌گامی در آن باعث فعال‌سازی نظام‌های همدلی و دل‌بستگی در مغز می‌شود و حس تعلق و امنیت اجتماعی را در فرد و مخاطب تقویت می‌کند. همچنین، این رفتار نشانه گشودگی بین‌فردی است که موانع روانی ارتباط را کاهش می‌دهد و زمینه شکل‌گیری ارتباط مؤثر و مثبت را فراهم می‌سازد (اتکینسون و همکاران، ۱۳۸۴: ۲ / ۳۵۶). بنابراین، از روش‌های احترام سالمندان پیش‌گام شدن در سلام کردن است، که موجب تقویت روابط و بزرگداشت آنان می‌شود.

دو. گفتار مؤدبانه

ادب زیباترین شیوه تعامل با سالمندان و نشانه احترام به جایگاه والای آنان است. ادب تجلی رفتار نظام‌یافته از درک درونی، احترام، همدلی و تنظیم هیجانی فرد در تعاملات اجتماعی است (جوادی آملی، ۱۳۸۹: ۱۸ / ۱۸). تفاوت ادب و اخلاق در این است که ادب به رفتار، گفتار و نوشتار بازمی‌گردد که فعل آدمی است، اما اخلاق به اوصاف نفسانی مرتبط است (همان: ۲۲). براین‌اساس، ادب به‌عنوان یکی از ارکان اساسی تعاملات انسانی، «الْأَدَبُ أَحْسَنُ سَجِيَّةٍ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ ق: ۵۳)، نه تنها مبنای احترام متقابل است، «كَفَاكَ أَدَبًا لِنَفْسِكَ تَجَنُّبُكَ مَا تَكْرَهُ مِنْ غَيْرِكَ» (شامی، ۱۴۲۰ ق: ۷۴۶)، بلکه نقش مهمی در تداوم روابط اجتماعی و تقویت هویت فردی و اجتماعی ایفا می‌کند: «لَا تَصْفُو الْخَلَّةَ مَعَ غَيْرِ أَدِيبٍ» (تمیمی آمدی، ۱۳۶۶: ۴۳۴). بنابراین، یکی از روش‌های تعامل اخلاقی سازنده با سالمندان رعایت ادب در سخن گفتن است که تبیین می‌شود.

ادب در گفتار بهترین شیوه احترام به سالمندان و تکریم آنان است. براین‌اساس، وقت صحبت کردن، اول به افراد سالمند فرصت داده شود؛ چنان‌که سیره گفتاری و رفتاری پیامبر اسلام ﷺ با سالمندان چنین بوده است و آن حضرت از صحبت کردن جوان قبل از سالمند مانع شده‌اند: «جَاءَ رَجُلَانِ إِلَى النَّبِيِّ شَيْخٌ وَشَابٌّ فَتَكَلَّمَ الشَّابُّ قَبْلَ الشَّيْخِ فَقَالَ النَّبِيُّ الْكَبِيرُ الْكَبِيرُ» (طبرسی، ۱۳۸۵: ۱۶۸). از دیگر سو، وقتی انسان با سالمندی همراه است، باید مراقب حال او باشد و در راه رفتن بر او پیشی نگیرد و او را رهبری نکند: «وَكَمَا تَسْبِقُهُ إِلَيَّ طَرِيقٌ وَكَمَا تَوُمُّهُ فِي طَرِيقٍ» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ۷۱ / ۱۹). در مجموع، باید به احساسات و نیازهای روانی آنها توجه شود، که این امر به تقویت احساس ارزشمندی و بهبود کیفیت تعاملات اجتماعی سالمندان کمک می‌کند و موجب احساس امنیت و حفظ روابط مثبت میان نسل‌ها می‌شود (حسینی و همکاران، ۱۴۰۲: ۱۹)؛ زیرا بر اساس نظریه گوبریوم^۱، برخورد مؤدبانه اطرافیان بر سطح فعالیت و سلامت سالمندان اثرگذار است (میشارا و رایدل، ۱۳۷۱: ۶۹).

سه. تذکر و نقد هوشمندانه

یکی از روش‌های تعامل اخلاقی با سالمندان تذکر و نقد هوشمندانه است. تذکر مفید، «وَذَكَّرُ فَإِنَّ الذُّكْرَى تَنْفَعُ الْمُؤْمِنِينَ» (ذاریات / ۵۵)، و نقد خیرخواهانه، «أَحَبُّ إِخْوَانِي إِلَيَّ مَنْ أَهْدِي إِلَيَّ عِيُوبِي» (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۲ / ۶۳۹)، نوعی یاری رساندن برادر دینی است: «أَمْحَضُ أَحَاكَ النَّصِيحَةَ وَسَاعِدُهُ عَلَيَّ كُلِّ حَالٍ» (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ ق: ۴ / ۳۹۱)، اما تذکر و نقد در خصوص سالمندان، به دلیل حساسیت و

1. Gubrium.

جایگاهی که دارند، باید ماهرانه و هوشمندانه باشد. در غیر این صورت، پیامد منفی دارد؛ چنان‌که امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام با مشاهده وضوی نادرست پیرمردی، با رویکردی هوشمندانه و مؤدبانه به او پیشنهاد دادند که قضاوت کند کدام‌یک از آنها وضوی صحیح‌تری دارد. این رفتار باعث شد پیرمرد، بدون احساس ناراحتی، خطای خود را دریابد و شیوه صحیح وضو گرفتن را از آنان فراگیرد (مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ۴۳ / ۳۱۹؛ ابن‌شهرآشوب، ۱۳۷۹: ۳ / ۴۰۰). تأکید بر تذکر و نقد هوشمندانه در تعامل با سالمندان به این جهت است که با حفظ جایگاه آنان، از مقاومت و بروز حساسیت جلوگیری، و تذکر و انتقاد مؤثر واقع شود (برنز، ^۱ ۱۳۹۴: ۱۹۲ و ۲۲۲). بنابراین، یکی از روش‌های مؤثر در تعامل با سالمندان تذکر و نقد هوشمندانه و غیرمستقیم است تا بدون برانگیختن حساسیت یا احساس رنجش در آنان، زمینه پذیرش و اثربخشی بیشتر فراهم شود.

۲. روش‌های غیرکلامی

یک. خوش خلقی و گشاده‌رویی

خوش خلقی و گشاده‌رویی روش‌های بنیادین در تعاملات اجتماعی‌اند که در روایات بر آنها تأکید شده است. در این متون، سفارش می‌شود که با دیگران با خلق خوش، گفتار نیکو، «تَلِينُ جَنَاحَكَ وَ تَطْيِبُ كَلَامَكَ وَ تَلْقَى أَخَاكَ بِشَرِّ حَسَنِ» (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۲ / ۱۰۳)، و چهره بشاش، «أَلْقَ أَخَاكَ بِوَجْهِ مُنْبَسِطٍ» (حر عاملی، ۱۴۰۹ ق: ۱۲ / ۱۶۰)، برخورد شود؛ زیرا چنین رفتاری نه‌تنها محبت و دوستی را جذب می‌کند، بلکه سلامت روانی و اجتماعی افراد را نیز تقویت می‌کند: «حُسْنُ الْبَشْرِ يَكْسِبَانِ الْمَحَبَّةَ وَيُدْخِلَانِ الْجَنَّةَ» (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۲ / ۱۰۳). از طرفی، روش قرآنی «فَلَا تَقُلْ لَهُمَا أُفٌّ وَلَا تَنْهَرُهُمَا وَقُلْ لَهُمَا قَوْلًا كَرِيمًا» (اسراء / ۲۳) در تعامل با سالمند خوش‌خلقی و گشاده‌رویی و پرهیز از هرگونه خشونت است (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۳ / ۷۷). از این رهنمودها می‌توان نتیجه گرفت که یکی از روش‌های مؤثر در تعامل با سالمندان خوش‌رفتاری و مهربانی با آنان است؛ درحالی‌که جامعه امروزی، به‌ویژه نسل جوان، کمتر به سالمندان روی خوش نشان می‌دهد و حتی در برخی فرهنگ‌ها، انواع بدرفتاری جسمانی و روانی متوجه سالمندان است (برک، ۱۳۸۵: ۲ / ۳۷۴). بنابراین، روش مناسب در تعاملات اجتماعی، به‌خصوص با سالمندان، خوش‌رفتاری است.

دو. نگاه مهرآمیز

نگاه مهرآمیز از روش‌های تعامل با سالمند است. واژه «بَجَلُوا» در روایت «بَجَلُوا الْمَشَائِخَ فَإِنَّ تَبَجِيلَ

الْمَشَائِخِ مِنْ إِجْلَالِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَمَنْ لَمْ يُبَجِّلْهُمْ فَلَيْسَ مِنَّا» (طبرسی، ۱۳۸۵: ۱۶۸) به‌نوعی رفتار همراه با مهربانی و توجه را دربرمی‌گیرد و شامل نگاه محبت‌آمیز و همراه‌بااحترام می‌شود (زمخشری، ۱۳۹۹ ق: ۳۰؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴ ق: ۱۱ / ۴۴؛ فیومی، ۱۴۱۴ ق: ۱ / ۳۶). از سوی دیگر، بزرگداشت سالمندان به احترام به خداوند مرتبط شده است: «تَبْجِيلَ الْمَشَائِخِ مِنْ إِجْلَالِ اللَّهِ»، که این پیوند مفهومی نشان‌دهنده اهمیت نگاه محبت‌آمیز و تکریم در رفتار با سالمندان است. همچنین، بر اساس روایت امام سجاده علیه السلام، سالمندان همچون پدر انسان‌اند: «وَأَنْ يَكُونَ شُبُوحُهُمْ يَمَنْزِلَةٌ أَيْبِكَ» (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ ق: ۲ / ۶۲۵). چون نگاه مهرآمیز به پدر و مادر ارزش معنوی دارد، «وَالنَّظَرَ إِلَيَّ الْوَالِدَيْنِ عِبَادَةٌ» (همان: ۲۰۵)، نگاه محبت‌آمیز به سالمندان مؤمن نیز ارزش معنوی دارد. بنابراین، نگاه مهرآمیز یکی از مصادیق اصلی تکریم است که در روایات به آن اشاره شده است و عدم احترام به سالمندان با جمله «فَلَيْسَ مِنَّا» فرد را از ارزش‌های دینی و اخلاقی جامعه دور می‌کند.

سه. بردباری در برابر ناشکیبایی

یکی دیگر از روش‌های تعامل با سالمندان بردباری در مواجهه با ناشکیبایی آنان است. صبر و شکیبایی روش کلی اسلام در تعاملات اجتماعی است: «وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظِ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ» (آل عمران / ۱۳۴)، اما در خصوص سالمندان دستور جداگانه دارد و به‌عنوان یکی از حقوق آنان در نظر گرفته شده است: «وَأَمَّا حَقُّ الْكَبِيرِ... وَلَا تَسْتَجْهَلُوهُ وَإِنْ جَهِلَ عَلَيْكَ تَحَمَّلْ وَأَكْرَمْتَهُ يَحَقُّ إِسْلَامِهِ مَعَ سِنِّهِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ۷۱ / ۱۹)؛ زیرا در این مرحله از زندگی، انسان اختلالات شناختی و رفتاری زیادی پیدا می‌کند (میشارا و رایدل، ۱۳۷۱: ۱۷۵) و این باعث می‌شود که در معاشرت اجتماعی دچار افت شود (برک، ۱۳۸۵: ۲ / ۳۴۸). از این رو، روش بردباری توصیه می‌شود (بهرامی و رضانی فرانی، ۱۳۸۸: ۷۴). بنابراین، یکی از شیوه‌های تعامل اخلاقی با سالمندان تحمل و بردباری در برابر رفتارهای تند و ناخوشایند آنان است.

چهار. اولویت‌بخشی در خدمات عمومی

یکی از روش‌های اخلاقی احترام رعایت حال سالمندان در مکان‌های عمومی و فراهم کردن امکاناتی برای راحتی آنان است. در صف خدمات عمومی می‌توان اولویت را به سالمندان اختصاص داد. این روش مطابق سیره و سنت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم است که حتی در انجام عبادت‌های واجب رعایت حال آنان لحاظ شده است؛ چنان‌که فرمودند نماز جماعت به احترام حضور سالمندان طولانی نشود: «إِذَا صَلَّى أَحَدُكُمْ لِلنَّاسِ فَلْيُخَفِّفْ، فَإِنَّ فِيهِمُ الضَّعِيفَ وَالسَّقِيمَ وَذَا الْحَاجَّةَ. وَإِذَا صَلَّى أَحَدُكُمْ لِنَفْسِهِ فَلْيَطَوَّلْ مَا شَاءَ» (حافظ ابی‌نعیم، ۱۳۸۵: ۱ / ۸۴). این آموزه بر رعایت ادب و احترام به سالمندان به‌عنوان وظیفه اخلاقی تأکید دارد،

درحالی‌که در جوامع امروزی، سالمندان اغلب با تمسخر، خشونت و بدرفتاری مواجه‌اند (برک، ۱۳۸۵: ۲ / ۳۷۴). بنابراین، طبق این الگو باید در بخش خدمات عمومی، مراجعان رعایت حال سالمندان را بکنند.

پنج. جا گشودن در مجالس

یکی از روش‌های احترام جای گشودن برای سالمندان در مجالس و وسایل نقلیه عمومی است. جا باز کردن برای دیگران در مجلس یک ویژگی اخلاقی انسان مؤمن است: «مِنْ أَحْلَاقِ الْمُؤْمِنِ الْإِنْفَاقُ عَلَيَّ قَدْرُ الْإِقْتَارِ وَالْتَوَسُّعُ عَلَيَّ قَدْرُ التَّوَسُّعِ» (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۲ / ۲۴۱)، اما درباره سالمند دستور ویژه هست: پیامبر اسلام ﷺ فرمودند: مناسب است وقتی سالمندی وارد مجلس می‌شود، به رسم احترام و رعایت حال، جای مناسبی برای او باز شود: «لَا يُوسَعُ الْمَجْلِسُ إِلَّا لِثَلَاثٍ: لِذِي سِنَّ لِسْنِهِ» (طبرسی، ۱۳۸۵: ۲۰۶). همچنین، تعلل عده‌ای در جای دادن و احترام گذاشتن به سالمندی موجب ناراحتی پیامبر ﷺ شد. ایشان فرمودند هر کس بزرگ‌ترها را احترام نکند از ما نیست: «لَيْسَ مِمَّا مَنْ لَمْ يُوقِرِ الْكَبِيرَ» (نهج الفصاحه: ۶۶۴). در مجموع، این توصیه نبوی ﷺ بیانگر روش کلی احترام به سالمند از طریق جای گشودن است که در سایر فرهنگ‌ها نیز کم‌وبیش بدان توصیه می‌شود (اصغریور و معارفی، ۱۳۹۹: ۳)، اما در عمل کمتر به این روش توجه می‌شود.

شش. مسئولیت دادن به سالمندان

در منابع اسلامی، آیه یا روایتی که اشاره مستقیم به این موضوع داشته باشد یافت نشد، اما می‌توان با استناد بر دو دلیل به اهمیت این موضوع در آموزه‌های دینی نیز اشاره کرد:

اول توجه به عموم روایاتی که کار و تلاش را در هر سن و شرایطی مطلوب می‌دانند: «اعْمَلْ لِذُنُوبِكَ كَأَنَّكَ تَعِيشُ أَبَدًا وَاعْمَلْ لِآخِرَتِكَ كَأَنَّكَ تَمُوتُ غَدًا» (شیخ صدوق، ۱۴۱۳ ق: ۳ / ۱۵۶) و بیکاری و بی‌هدفی را منشأ بسیاری از مشکلات جسمانی و روانی توصیف می‌کنند: «مِنْ الْفَرَاغِ تَكُونُ الصَّبْوَةُ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ ق: ۶۷۱). پیام این روایات و روایات مشابه مؤثر بودن فعالیت در سلامت انسان است؛ زیرا افراد برای داشتن احساس خوب به خود و به زندگی به فعالیت‌های ارزشمند و لذت‌بخش نیاز دارند (رایس، ۱۳۹۰: ۴۲۳). لذا در اسلام کار و فعالیت در هر سن و شرایطی مهم است؛

دوم اینکه در سیره ائمه علیهم‌السلام نمونه‌هایی وجود دارند که نشان‌دهنده اهمیت کار و تلاش در دوران سالمندی‌اند. به‌عنوان نمونه، امام باقر علیه‌السلام به انجام کاری مشغول بودند و به همین سبب فردی از ایشان انتقاد کرد. حضرت در پاسخ فرمودند: اگر در این حال از دنیا بروم، در حال بندگی خدا از دنیا رفته‌ام: «لَوْ جَاءَنِي الْمَوْتُ وَأَنَا عَلَيَّ هَذِهِ الْحَالِ جَاءَنِي وَأَنَا فِي [طَاعَةِ مِنْ] طَاعَةِ اللَّهِ» (کلینی، ۱۴۰۷ ق: ۵ / ۷۳).

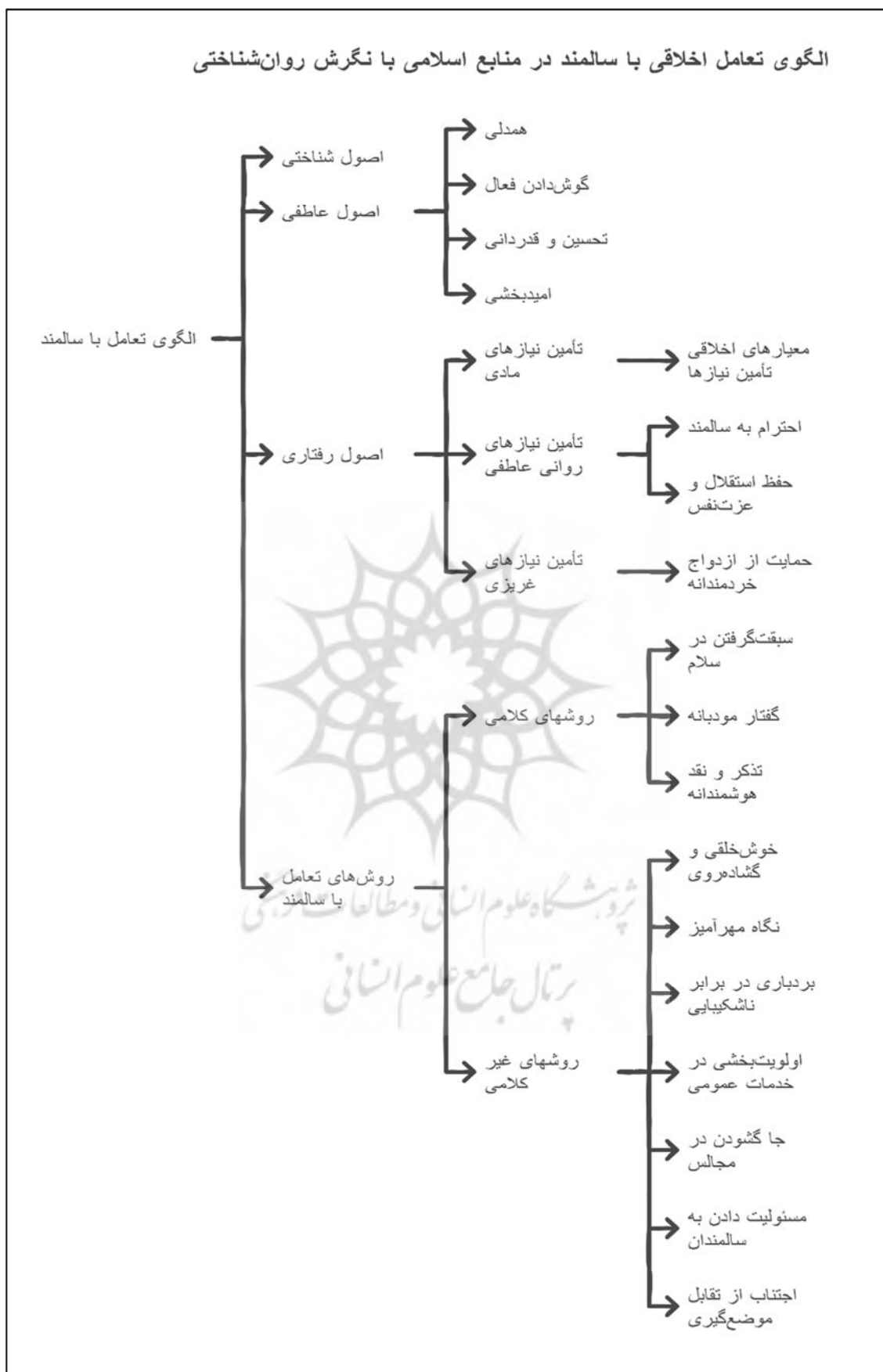
این رویکرد نشان‌دهنده اهمیت فعالیت و آثار روان‌شناختی آن حتی در دوران سالمندی است؛ زیرا از دست دادن موقعیت و مسئولیت یکی از عوامل آزاردهنده و رنج‌آور برای اغلب سالمندان است و مهم‌ترین راه جلوگیری از این پیشامد تلخ فعالیت متناسب با شغل و حرفه گذشته است (جوادی آملی، ۱۳۹۴: ۱۳).^۱

فعال نگه داشتن سالمندان به جای خانه‌نشینی شادکامی و سلامت روان آنان را تقویت می‌کند؛ زیرا انزوا و بیکاری با افسردگی و تنهایی مرتبط است. پژوهش‌ها نشان می‌دهد احساس کنترل فردی فشار روانی را کاهش می‌دهد و به حفظ انرژی روانی کمک می‌کند (سارافینو، ۱۳۹۲: ۱۸۷). بر اساس نظریه فعالیت، سالمندان با از دست دادن نقش‌های خود تلاش می‌کنند از طریق یافتن نقش‌های دیگر همچنان فعال بمانند و این فعال ماندن در رضایت آنان از زندگی بسیار حیاتی است (برک، ۱۳۸۵: ۲ / ۳۵۸)؛ زیرا رضایت از زندگی در سال‌های پایانی عمر، تا حد زیادی به میزان مشارکت و حضور اجتماعی فرد بستگی دارد. چون رضایت از زندگی در بزرگسالی پایانی به شدت به فعالیت اجتماعی وابسته است (رایس، ۱۳۹۰: ۴۲۳). در نتیجه، یکی از روش‌های مؤثر در تعامل با سالمندان تعریف مسئولیت‌های متناسب با شرایط آنها، حتی در حد مشورت گرفتن، است؛ درحالی‌که در جامعه امروز، اغلب خواسته یا ناخواسته مسئولیت‌ها از سالمندان گرفته می‌شود و این امر گاهی به‌عنوان نوعی احترام تلقی می‌شود.

هفت. اجتناب از موضع‌گیری

در مواقعی که درگیری و اختلاف‌نظر بین افراد سالمند و کوچک‌ترها بروز می‌کند، مناسب است که دیگران به احترام سن و سال سالمندان، از موضع‌گیری در برابر آنها خودداری کنند و اشتباهاتشان را نادیده بگیرند. امام سجاد علیه السلام در این راستا تأکید می‌کنند که از حقوق سالمندان احترام به آنها و پرهیز از موضع‌گیری در برابر آنان است: «وَأَمَّا حَقُّ الْكَبِيرِ فَإِنَّ حَقَّهُ تَوْقِيرٌ سِنَّةً... وَتَرْكُ مُقَابَلَتِهِ عِنْدَ الْخِصَامِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ۷۱ / ۱۹). این آموزه، به‌عنوان یک روش رفتاری، پیام مهم روان‌شناختی نیز دارد؛ زیرا موضع‌گیری و انتقاد یکی از بزرگ‌ترین مشکلات هر رابطه، خصوصاً در تعامل با سالمندان، است و تنها راه‌حل آن حفظ آرامش و پرهیز از درگیری‌های لفظی است (برنز، ۱۳۹۴: ۲۲۲). بنابراین، احترام به سالمندان و دوری از موضع‌گیری‌های بی‌جهت و تند می‌تواند به حفظ انسجام اجتماعی و آرامش در تعاملات بین‌نسلی کمک کند.

۱. تقریرات درس خارج فقه، مبحث قرض، جلسه ۲۸، قابل دریافت از: <https://esra.ir>.

نتیجه

این تحقیق به بررسی تعامل اخلاقی با سالمندان در منابع دینی با رویکرد روان‌شناختی پرداخته است. بر اساس آموزه‌های دینی، اصول تعامل با سالمندان باید در سه بعد شناختی، عاطفی و رفتاری رعایت شود. در بعد شناختی، اولین گام در تعامل صحیح با سالمندان شناخت ویژگی‌ها و نیازهای روان‌شناختی آنان است که می‌تواند به شکل‌دهی تعاملات بهتر و مؤثرتر کمک کند. یافته‌ها نشان می‌دهند که تعامل با سالمندان نه تنها بر پایه رعایت احترام و ادب، بلکه نیازمند درک عمیق از جنبه‌های روحی، روانی و جسمی آنان است.

در بعد عاطفی، چهار اصل کلیدی همدلی، گوش دادن همدلانه، تحسین و قدردانی و امیدبخشی به‌عنوان مؤلفه‌های اساسی در بهبود این تعاملات معرفی شده‌اند. همدلی نقش مهمی در کاهش نگرانی‌ها و تقویت خودارزشمندی سالمندان دارد. گوش دادن همدلانه نیز ارتباطی محترمانه و سازنده ایجاد می‌کند و به سالمندان این فرصت را می‌دهد که احساسات و مشکلات خود را ابراز کنند. قدردانی از سالمندان تأثیرات روان‌شناختی مثبتی نظیر افزایش اعتمادبه‌نفس و ارتقای سلامت روانی به همراه دارد. همچنین، امیدبخشی در کاهش اضطراب و افسردگی و بهبود روابط اجتماعی سالمندان اثرگذار است.

در بعد رفتاری، تعامل مناسب با سالمندان بر سه اصل کلیدی استوار است: احترام، حفظ استقلال و عزت‌نفس، و رفع نیازهای مادی و عاطفی. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که حمایت‌های مادی و عاطفی عزتمندانه از سالمندان مسئولیت دینی خانواده، جامعه و دولت است.

از دیگر یافته‌های تحقیق این است که حمایت‌های فرزندان از والدین سالمند باید بدون منت‌گذاری، بدون واسطه، در حد توان و با کیفیت مناسب ارائه شود و در صورت امکان فرزندان همراه والدین سالمند یا در نزدیکی آنها زندگی کنند و از سپردن آنها به خانه سالمندان بپرهیزند و در صورت تمایل از ازدواج آنها حمایت کنند. این اصول تأثیر مستقیم بر سلامت روانی و جسمانی سالمندان دارد و کیفیت زندگی آنان را بهبود می‌بخشد.

در این تحقیق، روش‌های تعامل با سالمندان بر اساس منابع دینی نیز بررسی شده است. خوش‌خلقی، گشاده‌رویی، سبقت در سلام، نگاه مهرآمیز و رعایت ادب، جا گشودن در مجالس، بردباری در برابر ناشکیبایی و مسئولیت دادن به سالمندان، و تذکر و نقد هوشمندانه از روش‌های اثرگذار است. یافته‌ها نشان می‌دهد که این روش‌ها، به‌ویژه مسئولیت دادن به سالمندان، علاوه بر افزایش رضایت و سلامت روانی و جسمانی آنها، به تقویت روابط اجتماعی و ارتقای سلامت معنوی کمک می‌کند.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- نهج الفصاحه (۱۳۸۲). گردآوری ابوالقاسم پاینده. تهران: دنیای دانش.
- نهج البلاغه (۱۴۱۴ ق). تحقیق صبحی صالح. قم: هجرت.
- آملی، محمدتقی (۱۳۸۴). مصباح الهدایة فی الشرح العروة الوثقی. بی‌جا: بی‌نا.
- ابن بابویه قمی (شیخ صدوق)، محمد بن علی (۱۳۶۲). الخصال. تحقیق علی‌اکبر غفاری. قم: جامعه مدرسین.
- ابن بابویه قمی (شیخ صدوق)، محمد بن علی (۱۳۷۸). عیون اخبار الرضا. تحقیق مهدی لاجوردی. تهران: نشر جهان.
- ابن بابویه قمی (شیخ صدوق)، محمد بن علی (۱۴۱۳ ق). من لا یحضره الفقیه. تحقیق علی‌اکبر غفاری. قم: جامعه مدرسین.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹). مناقب آل ابی طالب. قم: نشر علامه.
- ابن قاریاغدی، محمدحسین و همکاران (۱۳۸۸). البضاعة المزجاة (شرح کتاب الروضة من الکافی). قم: دار الحدیث.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ق). لسان العرب. تحقیق جمال‌الدین میردامادی. بیروت: دار صادر.
- ابن هشام، عبدالملک (۱۴۱۲ ق). السیرة النبویه. تحقیق سهیل زکار. بیروت: دار الفکر.
- اتکینسون، ری‌تا ال. و همکاران (۱۳۸۴). زمینه روان‌شناسی هیلگارد. ترجمه محمدتقی براهنی و دیگران. تهران: رشد.
- احدی، حسن و فرهاد جمهری (۱۳۸۹). روان‌شناسی رشد: نوجوانی، بزرگ‌سالی. قم: آینده درخشان.
- ارونسون، الیوت (۱۳۸۵). روان‌شناسی اجتماعی. ترجمه حسین شکرشکن. تهران: رشد.
- اصغری‌پور، حسن و غلامرضا معارفی (۱۳۹۹). جایگاه سالمند و نحوه تعامل با آنها در روایات اهل بیت (علیهم‌السلام) (مطالعه مروری). نشریه سالمندشناسی. ۵ (۳). ۸-۳.
- افخم‌زاده، عبدالرحیم و همکاران (۱۴۰۱). بررسی کیفیت زندگی سالمندان و ارتباط آن با وضعیت اقتصادی - اجتماعی در سنندج، فصلنامه علمی پژوهشی آموزش بهداشت و ارتقای سلامت ایران. ۱۰ (۳). ۲۲۳-۲۱۱.

- ایزاک، استفان (۱۳۸۰). *راهنمای تحقیق و ارزشیابی در روان‌شناسی و علوم تربیتی*. ترجمه علی دلاور. تهران: ارسباران.
- بحرانی، هاشم (۱۴۱۵ ق). *البرهان فی تفسیر القرآن*. تحقیق بنیاد بعثت. قم: مؤسسه البعثة، قسم الدراسات الاسلامیة.
- برک، لورا ای. (۱۳۸۵). *روان‌شناسی رشد*. ترجمه یحیی سید محمدی. تهران: ارسباران.
- برنز، دیوید (۱۳۹۴). *از رابطه بد به رابطه خوب*. ترجمه زویا جهانی. تهران: کتاب‌درمانی.
- بز، طلا و مسعود آذربایجانی (۱۴۰۲). *مسئولیت اخلاقی نگهداری از سالمند در آموزه‌های اسلامی (دامنه و قلمرو)*. *مطالعات اخلاق کاربردی*، ۱۹ (۲). ۶۴ - ۳۷.
- بهرامی، فاضل و عباس رضانی فرانی (۱۳۸۸). *بهداشت روان سالمندان در قرآن و حدیث*. *سالمند*. ۱۱ (۴). ۸۳ - ۷۰.
- بهشتی، مرتضی (۱۳۹۲). *رنگ زندگی کهن‌سالی*. تهران: کتاب نیستان.
- بولتون، رابرت (۱۳۸۴). *روان‌شناسی روابط انسانی (مهارت‌های میان‌فردی)*. ترجمه حمیدرضا سهرابی و افسانه حیات روشنایی. تهران: رشد.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد (۱۳۶۶). *تصنیف غرر الحکم و درر الکلم*. قم: دفتر تبلیغات.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد (۱۴۱۰ ق). *غرر الحکم و درر الکلم*. تحقیق مهدی رجایی. قم: دارالکتاب الإسلامی.
- ثعلبی، احمد (۱۴۲۲ ق). *الکشف والبیان*. تحقیق ابی محمد بن عاشور. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- جان‌فزا، علی و علی خیاط (۱۴۰۱). *مهارت‌های ارتباط مؤثر در سیره امام رضا (ع)*. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸). *تسنیم*. تحقیق حسین واعظی محمدی و حسین اشرفی. قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۱). *تسنیم*، غلامعلی امینی. قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹). *تسنیم*. قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۳). *مفاتیح الحیات*. تحقیق محمدحسین فلاح‌زاده و همکاران. قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۷). *تسنیم*. تحقیق حسین اشرفی. قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۸). *تسنیم*. تحقیق روح‌الله رزقی. قم: اسراء.
- جورج، ریکی ال.، ترز اس. کریستیانی (۱۳۸۳). *روان‌شناسی مشاوره (نظریه‌ها، اهداف و فرایندهای مشاوره و روان‌درمانگری)*. ترجمه رضا فلاحی و محسن حاجیلو. تهران: رشد.

- جوزف، استیون (۱۳۹۸). *روان‌شناسی مثبت‌نگر کاربردی*. ترجمه اکرم خمسه. تهران: ارجمند.
- حافظ ابی‌نعیم، احمد (۱۳۸۵). *المسند المستخرج علی صحیح مسلم*. تحقیق محمدحسن اسماعیل. بیروت: دارالکتب العلمیه.
- حسین‌زاده، ابوالحسن (۱۳۸۷). *الگوی مدیریت بحران سیاسی در سیره امام خمینی علیه‌السلام*. *دین و سیاست*. ۱۷ (۴). ۱۷۱ - ۱۵۱.
- حسینی، عفت، حفظ‌الله فولادی، حسن روشن و علی فرهنگی (۱۴۰۲). بررسی نقش حمایت اجتماعی در ارتقای کیفیت زندگی دوران سالمندی با رویکرد دینی. پژوهش‌نامه *سبک زندگی*. ۹ (۳). ۳۵ - ۹.
- حسینی، معصومه و فاطمه مصلحی جویباری (۱۴۰۰). *مهارت‌های مثبت‌اندیشی در خانواده*. گرگان: نوروزی.
- خطیب، مهدی (۱۳۹۶). *مهارت‌های زندگی*. قم: دارالحدیث.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ق). *مفردات الفاظ القرآن*. تصحیح صفوان عدنان داوودی. بیروت: دارالقلم.
- رایس، فیلیپ (۱۳۹۰). *رشد انسان: روان‌شناسی رشد از تولد تا مرگ*. ترجمه مهشید فروغان. تهران: ارجمند.
- زمخشری، محمود (۱۳۹۹ ق). *اساس البلاغه*. بیروت: دارصادر.
- زمخشری، محمود (۱۴۰۷ ق). *الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأفاویل فی وجوه التأویل*. تصحیح مصطفی حسین احمد. بیروت: دارالکتب العربی.
- زنجری، نسیمه، اعظم‌الملوک الساق، رسول صادقی و مهسا نوری (۱۳۹۷). عوامل مؤثر بر میزان رضایت از زندگی سالمندان تهران. پژوهش‌نامه *مددکاری اجتماعی*. ۱۶ (۴). ۱۱۶ - ۱۰۱.
- سارافینو، ادوارد (۱۳۹۲). *روان‌شناسی سلامت*. ترجمه علی احمدی ابهری و همکاران. تهران: رشد.
- سلیگمن، مارتین و کریستوفر پیترسون (۱۴۰۰). *طبقه‌بندی توانمندی‌های منش و فضیلت‌های انسانی* (راهنمای تشخیصی و آماری). ترجمه محسن زندی و لیلا باقری. تهران: رشد.
- سیوطی، عبدالرحمن (۱۴۱۶ ق). *تفسیر الجلالین*. بیروت: مؤسسة النور للمطبوعات.
- شامی، یوسف (۱۴۲۰ ق). *الدر المنظیم فی مناقب الأئمة*. قم: جامعه مدرسین.
- شایان‌مهر، علیرضا (۱۳۷۷). *دایرة‌المعارف تطبیقی علوم اجتماعی*. تهران: کیهان.
- شولتز، دوان (۱۳۸۳). *نظریه‌های شخصیت*. ترجمه یوسف کریمی و همکاران. تهران: ارسباران.

- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ ق). *وسائل الشیعة الی تحصیل مسائل الشریعه*. تحقیق مؤسسه آل‌البتیت. قم: مؤسسه آل‌البتیت.
- صادقی تهرانی، محمد (۱۴۰۶ ق). *الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن و السنه*. قم: فرهنگ اسلامی.
- طایری، سودابه و همکاران (۱۴۰۰). مدل مفهومی سلامت زنان سالمند در ایران: مطالعه مروری. *سالمند*. ۱۶ (۳). ۳۲۹ - ۳۰۴.
- طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۰). *المیزان فی تفسیر القرآن*. بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، علی بن حسن (۱۳۸۵). *مشکاة الأنوار فی غرر الأخبار*. نجف: المكتبة الحیدریة.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۰۷ ق). *تهذیب الأحکام*. تحقیق حسن الموسوی خراسان. تهران: دارالکتب الإسلامیة.
- طوسی، محمد بن حسن (بی‌تا). *التبیین فی تفسیر القرآن*. تصحیح احمد حبیب عاملی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فخر رازی، محمد (۱۴۲۰ ق). *التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فیومی، احمد (۱۴۱۴ ق). *المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر*. قم: مؤسسه دارالهجرة.
- قطب، سید ابراهیم حسین شاذلی (۱۴۰۸ ق). *فی ظلال القرآن*. بیروت: دار الشروق.
- کرین، ویلیام کریستوفر (۱۳۹۴). *نظریه‌های رشد (مفاهیم و کاربردها)*. ترجمه غلامرضا خوی‌نژاد و علیرضا رجایی. تهران: رشد.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ ق). *الاصول الکافی*. تحقیق علی‌اکبر غفاری. تهران: دارالکتب الإسلامیة.
- لیمن، آوریل و گلادیانا مک‌ماهین (۱۳۹۹). *روان‌شناسی مثبت*. ترجمه فریبا مقدم. تهران: آوند دانش.
- متوسل، سعیدرضا و رضا بنی‌اسدی (۱۴۰۱). *مراقبت از سالمندان از منظر آیات و روایات*. *پیشرفت‌های نوین در روان‌شناسی، علوم تربیتی و آموزش*. ۵ (۴). ۲۱ - ۱۴.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ق). *بحار الانوار*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- محمودی، عبدالله و محسن شمسی (۱۴۰۲). سلامت سالمندان بر مبنای آموزه‌های دین اسلام و توصیه‌های سازمان جهانی بهداشت. *نشریه اسلام و سلامت*. ۸ (۱). ۵۲ - ۳۹.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۱). *تفسیر نمونه*. تهران: دارالکتب الإسلامیة.
- میردریگوند، فضل‌الله و هادی پناهی (۱۳۹۵). احساس تنهایی در سالمندان: نقش مهارت‌های ارتباطی، حمایت اجتماعی و ناتوانی عملکردی. *روان‌شناسی پیری*. ۲ (۲). ۱۱۳ - ۱۰۳.

الگوی تعامل اخلاقی با سالمند در منابع اسلامی با نگرش روان‌شناختی □ ۱۴۷

- میشارا، بریان ال. و روبرت جی. رایدل (۱۳۷۱). *روان‌شناسی بزرگسالان*. ترجمه حمزه گنجی، الما داودیان و فرنگیس حبیبی. تهران: اطلاعات.
- نجاتی، محمد، مهدی رضایی و شیرین حاتمی‌فر (۱۴۰۰). ازدواج مجدد سالمندان بیوه: مطالعات کیفی درک و تفسیر سالمندان از ازدواج مجدد در شهر سقز. *نامه انجمن جمعیت‌شناسی ایران*. ۱۶ (۳). ۶۱-۹۵.
- نوری، حسن (۱۴۰۸ ق). *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*. تحقیق مؤسسه آل‌البیت علیه‌السلام. قم: مؤسسه آل‌البیت علیه‌السلام.
- هارچی، اُون، کریستین ساندرز و دیوید دیکسون (۱۳۸۴). *مهارت‌های اجتماعی در ارتباطات میان‌فردی*. ترجمه مهرداد فیروزبخت و خشایار بیگی. تهران: رشد.
- Ayers, C. R., N. Castriotta, M. E. Dozier, J. Spasojevic & B. Porter (2014). Behavioral and Experiential Avoidance in Patients with Hoarding Disorder. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry*. 45 (3). 408-414.
- Thew, G. R. & P. M. Salkovskis (2016). Hoarding Among Older People: An Evaluative Review. *The Cognitive Behaviour, the Cognitive Behaviour Therapist*. 9 (3). <https://doi.org/10.1017/S1754470X16000180>
- World Health Organization (2015). *World report on ageing and health*. Chrome - extension://efaidnbmnnnibpcajpcglefindmkaj/https://iris.who.int/server/api/core/bitstreams/bf706ea4_eb7c_4b3b_bf13_1db65634c9d4/content

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی